

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Скирда В. В. Перші спроби археологічних досліджень вченими Харківського університету // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків: Бізнес Ін форм, 1998. – Вип. 3. – С. 107 – 112.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ПЕРШІ СПРОБИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЧЕНИМИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Харківський університет розпочав свою діяльність у 1805 р., і майже з цього часу ми можемо починати історію археологічних досліджень вченими університету як у межах Харківщини, так і в інших місцях.

Поштовхом до початку археологічних досліджень вченими Харківського університету був, як це не дивно, університетський статут 1804 р. За цим статутом, на університети було покладено завідування і керування всіма існуючими в краї учбовими закладами. Таким чином, Харківському університету були підлеглі всі учбові заклади на півдні Російської імперії. При університеті існував особливий училищний комітет, який складався з професорів, обраних радою. З числа цих професорів призначалися так звані візитатори для власного огляду гімназій та училищ краю. Їм надавалися особливі інструкції, і після повернення вони були зобов'язані подавати докладні звіти про результати ревізії. Основу цих звітів складали свідчення про стан училищ, учбової справи і т. п. Але, за словами професора М. О. Лавровського, деякі візитатори не обмежувалися такими завданнями і наводили характеристики відвідуваних місць, а також турбувалися про придбання нумізматичних та археологічних речей [1, с. 239, 242].

Першим з вчених Харківського університету, хто почав збирати археологічний матеріал, був професор російської словесності та красномовства Іван Степанович Рижський (1759-1811), який був призначений на цю посаду 7 лютого 1803 р., тобто за два роки до безпосереднього відкриття університету. 18 січня 1805 р., на другий день після урочистого відкриття Харківського університету, професор І. С. Рижський був обраний на засіданні Ради ректором.

У 1807 р. професори І. С. Рижський та І. Ф. Тимковський були відряджені для ревізії училищ. І. С. Рижський — у Новоросійський край, а І. Ф. Тимковський — до Воронежа [1, с. 245; 3, с. 86]. Дев'ятий пункт інструкції, яка була їм надана, мав такий зміст: «Как места Харьковского округа, по которым проезжать вам следует, содержат в себе многие исторические памятники, как-то: камни в фигурах (возможно, кам'яні баби? — В. С.), камни с надписями, надписи на зданиях, развалины, монеты, медали и иные древние изделия, то пользуясь случаем, открывать и находить их и собирать о них сведения; можете достойнейшие из удобопереносимых приторговать, или по усмотрению и покупать для кабинета сего университета, для чего отпускается 300 рублей» [1, с. 247-248]. Виконуючи цей пункт інструкції, професор І. Ф. Тимковський привіз до університету лише речі, пожертвовані воронезькими колекціонерами: залізну сокиру з срібними насічками (від фабриканта Тулінова), яку зараз за її відсутністю важко віднести до певної епохи, та нумізматичну колекцію, яка

складалася з 120 іноземних та російських монет (від міщанина Горденіна) [1, с. 245-246].

Професор І. С. Рижський поставився до виконання дев'ятого пункту інструкції також відповідально. Ним була придбана у вчителя Одеської гімназії протоієрея Куницького копія давньогрецького надпису, який був знайдений в 35 верстах від Одеси на поселенні адмірала Де-Рібаса. Ця копія була переписана з каменя, на якому були ще й зображення птахів. Перебуваючи в місті Николаїві і знаючи про існування на берегах Бугу давньогрецького міста Ольвії, професор І. С. Рижський здійснив подорож до нього. З доповіді, яку представив вчений в університет 4-го жовтня 1807 р., можна зробити припущення, що він провів археологічну розвідку і збирав підйомний матеріал, а можливо, й зробив невеликі розкопки на городищі. Ось як це виглядає в тексті доповіді: «...найденные (на городище. — В. С.) частию прежде меня, частию по моему предложению и при мне разные древние достопримечательности, как-то: цельный глиняный сосуд, употребляемый древними греками в обрядах богослужения, от подобных же сосудов десять отломков, представляющих разные их части, в том числе одну ручку сосуда с вытесненными на ней греческими словами, 15 медных и 1 серебряную древних монет, из коих на большей части явственно видно отгисненное имя города Ольвии, также медный кубик с 5 на одной стороне точками, подобный костям, употребляемым в игре, и весьма малый медный отломок с изображением на нем русской буквы ъ...» [3, с. 86, 87]. Крім того, професор І. С. Рижський зняв копії написів з двох каменів, які були знайдені місцевими жителями на городищі, і, що особливо важливо, зробив загальний опис Ольвійського городища. Такий опис було зроблено вперше. Він містив у собі вказівки на розташування городища відносно існуючих поселень: зовнішній вигляд городища на той час, а також перелік давніх речей, які знайдені на Ольвійському городищі в різних його місцях. Наводячи опис городища, вчений робить і деякі власні припущення та висновки. Вказуючи на те, що на площі городища розкидана велика кількість пагорбків різних розмірів, між якими знаходяться заглиблення, І. С. Рижський робить висновок, що ці пагорбки є не що інше як кути, створені із зруйнованих будівель [3, с. 87]. Описуючи обривистий берег, в якому міститься велика кількість уламків глиняного посуду, вчений зробив припущення, що це залишки глиняних посудів, які в давні часи зберігалися в льохах, що були на цьому місці під будинками. Під вагою зруйнованих будівель вони розбилися на частини, а потім змішалися із землею [3, с. 88]. Підводячи підсумок своїм спостереженням на Ольвійському городищі, І. С. Рижський зробив висновки, які свідчать про розуміння їм важливості археологічних досліджень: «Вообще об этом месте можно сказать, что оно во всех отношениях достойно рачительного и долговременного розыскания, могущего открыть какие-либо древние исторические сведения или по крайней мере пояснения» [3, с. 88].

Другою людиною в Харківському університеті, крім І. С. Рижського, яка провела роботу, пов'язану з археологічними дослідженнями, на наш погляд, можна вважати ординарного професора Марбурзького університету Христофора Роммеля (1781-1859).

В Харківському університеті професор Х. Роммель працював недовго — з 1811 по 1814 р. [2, с. 153, 156]. Невдовзі після приїзду до Харкова (17 січня 1811 р.) йому, як відомому на той час в Європі вченому [4, с. 48-49], було надано доручення з Петербурга провести дослідження знайденого біля міста Слов'янська на Сіверському Дінці великого каменя з невідомими письменами [5, с. 58]. Професор Роммель з великим задоволенням взявся за виконання цього доручення, але коли прибув на місце, він, за його власними словами, «...к великому моему (Роммеля. — В. С.) стыду...» швидко переконався в тому, що не може прочитати напису на згаданому камені. Єдине, що зміг він зробити на той час, — це зняти факсиміле та надіслати його до Петербургу. Але зацікавленість вченого до цього напису не пропала. Вже після повернення до Німеччини, у 1817 р., Х. Роммель знайшов в стародавніх могилах гуннів у Касселі письмена, дуже схожі на ті, що він бачив біля Слов'янська. Схожість із слов'янськими письменами він вбачав і в письменах на рунах сибірських або скіфських народів, які були опубліковані Палласом та Спасським. Все це змушувало Роммеля припускати існування грубого руноподібного письма, в незапам'ятні часи принесеного з Азії до Європи [5, с. 59].

Дуже часто, коли починають говорити про початок вивчення старожитностей в Росії, особливо російських старожитностей, згадують ім'я першого професора російської історії Харківського університету Гаврилу Петровича Успенського (помер у 1820 р.).

У вчених кругах він більш за все відомий як автор, що видав у 1811 р. книгу «Опыт повествования о древностях русских» у двох частинах, яка була перевидана в 1818 р. [6; 7; 8]. Сам Г. П. Успенський називав свою працю першим на російській мові дослідом вітчизняних старожитностей. Ця книга отримала високу оцінку вчених того часу, тим більше що в той час ще була невідома «Історія Государства Российского» М. М. Карамзіна. І навіть у середині 50-х років XIX ст. професор О. П. Рославський-Петровський закликав використовувати «Опыт...» Г. П. Успенського як посібник всім, хто займається дослідженнями вітчизняних старожитностей [4, с. 78; 9, с. 23; 10, с. 353-354].

Про які ж старожитності руські йдеться в цій праці? Прочитавши її, одразу стає ясно, що ці старожитності не мають прямого відношення до археології в сучасному розумінні цього терміна. По-перше, той період історії, вивчення якого підлягає археології, автор коротко змальовує у вступі, та і то лише на підставі писемних джерел. На їх основі Г. П. Успенський розглядає «походження слова і племені слов'ян і русів», а також перелічує інші народи, які мешкали на сучасній території України або проходили через неї у давнину. По-друге, основна частина праці присвячена старожитностям, які беруть свій початок з XVI ст. Тут автор використовує як писемні джерела, так і речеві (наприклад, зброю, одяг, посуд тощо). Але ніде не згадується про те, що ці речі знайдені під час розкопок чи взагалі в землі.

У праці Г. П. Успенського лише одне місце можна якось прив'язати до археології. Воно складається з декількох рядків, і тому ми наведемо його повністю: «Каким образом предки наши похороняли покойников в отдаленнейшей

древности, утвердительно сказать не можно по той особенной причине, что нынешняя Европейская Россия, до основания в ней Монархии, населена была, как сказано выше (у вступі праці. — В. С.), многими народами, как без сомнения, относительно сего, наблюдали и различные обряды. Славяне, как свидетельствует Нестор, покойников своих сжигали, Сарматы же и Варяги погребали, закапывая их в землю, и над Государями своими и другими знаменитыми людьми насыпали бугры или курганы различной величины смотря по знаменитости погребенной особы. Сие последнее обыкновение у предков наших продолжалось во все времена идолопоклонства их...» [7, с. 146-147]. Як бачимо, ці висновки зроблені на підставі писемних джерел і не мають інших підтверджень.

Проте «Опыт...» Г. П. Успенського, на наш погляд, мав велике значення для розвитку археології в країні, особливо в методологічному плані. Щоб довести цю думку, можна скористатися словами голови Московського археологічного товариства графині П. С. Уваровой, яка, виступаючи на відкритті XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902), дала свою оцінку праці Г. П. Успенського, зазначивши, що це була «...первая попытка представить бытовую историю древней Руси в связи с изучением вещественных памятников...» [11, с. 264]. І якщо сам Г. П. Успенський користувався цим методом для висвітлення побутової історії починаючи лише з XVI ст., то інші дослідники з часом, коли з'явилася достатня кількість речевих пам'яток, здобутих шляхом археологічних розкопок, могли використовувати його для висвітлення історії більш давніх часів.

Розповідаючи про Г. П. Успенського, не можна не згадати його промови у 1809 р. на урочистих зборах у Харківському університеті. У цій промові вчений закликав до вивчення історії рідної землі, що він вважав за більш важливе, ніж вивчення чужої історії, навіть якщо вона більш цікава [12, с. 140]. В подальшому, розвиваючи думку про необхідність серйозного вивчення життя наших пращурів, Г. П. Успенський запитував: «...неужели менее внимания достойны В. Новгород, Киев, Владимир — некогда знаменитые столицы России, нежели бедные развалины Вавилона, Мемфиса, Афин, Пальмиры?» [10, с. 352]. З тим, що залишки Вавилону й інших названих харківським вченим стародавніх міст заслуговують на меншу увагу, ніж міста Росії та України, ніколи не погодяться (і будуть праві) фахівці, які займаються дослідженням історії стародавнього Сходу та Греції. Але тут, скоріш за все, треба зрозуміти й звернути увагу на те, що професор Г. П. Успенський закликав до вивчення наших стародавніх міст, чим на той час ніхто не займався, тоді як вивчення античних міст за кордоном вже тривало.

Безпосереднє відношення до археології мала стаття Г. П. Успенського, яка була надрукована у 1812 р. у «Вестнике Европы», де він проводить дослідження однієї давньоруської монети. Читаючи цю статтю, розумієш, що її автор — людина досить досвідчена в справі, за яку взялася. Спочатку Г. П. Успенський наводить усі дані про монету: метал, з якого вона зроблена, окрас, вагу, а також зображення, які на ній існують. Потім дослідник порівнює монету з іншими відомими йому монетами й іншими історичними свідченнями і приходить до висновку, що ця монета була зроблена у XI ст., можливо, грецькими майстрами і належала Ярославу Володимировичу [13, с. 311-314].

У тому же 1812 р. була опублікована стаття вченого з С.-Петербургу М. Брусілова, яка була одночасно рецензією на вище згадану статтю Г. П. Успенського і власним дослідженням автора давньоруської монети. Підводячи підсумок своєї роботи, М. Брусілов приходить до того ж висновку, що й харківський вчений, тобто що монета, скоріш за все, належала Ярославу, але при цьому докази Г. П. Успенського він не вважав правдоподібними [14, с. 225-232].

Певний внесок у справу археологічних досліджень було зроблено Г. П. Успенським під час розробки історико-філологічним та фізико-математичним факультетами Харківського університету особливих програм для збирання географічних та історичних свідочств по губерніях, котрі входили до складу Харківського учебного округу. Програма, яку склав Г. П. Успенський, торкалась питань топографії та статистики, але основна увага приділялась даним, які були пов'язані з історією. Такі свідочства повинні були збирати місцеві вчителі. Яскравим прикладом того, що програмою, яку склав Г. П. Успенський, користувалися, є повідомлення почесного доглядача училищ Прилуцького повіту Полтавської губернії Білецького-Носенка. Останній надіслав до університету дані про одне городище у Прилуцькому повіті та про знахідку бронзової статуетки біля с. Радьковки. Наприкінці XIX ст. місце знаходження цієї статуетки вже було невідоме. Але завдяки її детальному опису, зробленому Білецьким-Носенком на підставі програми Г. П. Успенського, фахівці мали можливість визначити її античний характер [3, с. 89; 15, с. 3].

Підводячи підсумок пов'язаним з археологією дослідженням вчених Харківського університету в перше десятиріччя його існування, треба відзначити, що вони почалися з 1807 р., але були досить нечисленними. Причетними до цієї справи були три професори університету: І. С. Рижський, Х. Роммель і Г. П. Успенський. Найбільш важливе значення для розвитку археології, на наш погляд, мало дослідження І. С. Рижським Ольвійського городища й складання його загального опису, а також програма, складена Г. П. Успенським для збирання історичних свідочств, та вихід у світ його праці «Опыт повествования о древностях русских».

1. Лавровский Н. Из первоначальной истории Харьковского университета // ЖМНП. — 1869. — Ч. 145.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей. — Б. м., б. г.
3. Багалей Д. И. Археологические материалы, как источник археологии // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. — М., 1902. — Т. 2.
4. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1906.
5. Роммель Д. Х. Пять лет из истории Харьковского университета: Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785-1815). — Харьков, 1868.
6. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков, 1811. — Ч. 1.

7. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков, 1818. — Ч. 1.
8. Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков, 1818. — Ч. 2.
9. Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. — СПб., 1855.
10. Багалей Д. И. Гавриил Петрович Успенский // Сборник ХИФО. — 1912. — Т. 20.
11. Труды XII АС в Харькове 1902. — М., 1905. — Т. 3.
12. Фойт К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете до 1859 года. — Харьков, 1859.
13. Успенский Г. Известие о некоторой старинной монете // Вестник Европы. — 1812. — Ч. 62. — № 8.
14. Брусилов Н. О древней русской монете // Вестник Европы. — 1812. — Ч. 63. — № 11.
15. Багалей Д. И. Роль Харьковского университета в деле исследования местного края (1805-1815 г.) // ХГВ. — 1897. — № 15.

Скорочения:

ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения;
ХГВ — Харьковские губернские ведомости;
ХИФО — Харьковское историко-филологическое общество.